

BIO SAM I KULTURNI RADNIK A PONEKAD I PJESNIK

(SJEĆANJA IZ NOB-a)

Marin Franičević

Početak aprila 1941. zatekao me u Zagrebu. Studirao sam na Pedagoškoj školi koja je tih godina postala Visoka. Rat je u nama bio već prisutan. Znali smo da se radi o danima. Zato sam se i odlučio putovati još jednom, prije nego počne. Namjeravao sam ostati dva tri dana u Splitu i pet šest dana u Vrisniku. U Split sam stigao u subotu, petog travnja uvečer i slučajno doznao da ujutro rano iz Jelse stiže brod pun mobiliziranih ljudi sa sredine otoka. Tako se dogodilo da sam se, kad su naletjeli avioni, našao na Rivi ispred željezničke stanice. Pomislio sam — vježba. Ali bombe su počele padati. Jedna je pala na sam rub obale blizu mene i ubila jednog Pitovljanina. Možda bi me i zahvatio koji geler da nije bilo teretnog vagona koji je stajao prazan na šinama. Strah je bio instinktivan: skloniti negdje glavu. Potrčao sam prema željezničkoj stanici. U trku sam pomislio: kad se vrate, najprije će udariti po željezničkoj stanici. Druga misao: Dioklecijanova palača. Nju neće bombardirati i u trku sam promijenio smjer prema pazaru i Srebrnim vratima. Što da se radi? Bio sam slobodan. Poziv za vojsku nisam dobio. Ali sam svoje zbornu mjesto znao. Sjećam se oca i njegovih prvih riječi o Lenjinu koje sam kao dijete čuo. Sjećam se hvarskih mladića i njihove vjere u pobjedu socijalne pravde. I jeseni 1934. u Kninu kad smo drhćući od uzbuđenja ali čvrste odluke prvi put dali riječ organizaciji

koju smo osnovali. A otpor fašizmu je i moja osobna stvar. Ne, nisam bio hrabar. A nisam ni vjerovao da će Jugoslavija, kakva je bila, moći pružiti veći otpor osvajaču. Ni poslije nisam sebe vidio u budućnosti niti na to mislio, ali sam tvrdo vjerovao u konačni ishod. I bilo mi je jasno da svoju dužnost moram izvršiti i da ću je izvršiti. Inače bih iznevjerio i sebe i svoje stihove, i svoj »put za novi Grad« i svoje drugove i prijatelje. Moja dužnost je u tom trenu biti na »zbornom mjestu«. I pošao sam u Knin i javio se u diviziju i obukao uniformu intendantskog potporučnika. Optimista nisam bio, ali nisam ni pomisliti mogao da će sve biti gotovo u nekoliko dana. Vratio sam se poslije četiri, pet dana pješice u Split u civilnom odijelu koje su mi nabavili kninski komunisti. Teror i represalije su već počele. Iluzija nisam imao. Kamo? Na Hvaru me znaju; i u Splitu, jer sam kao komunista bio dva puta napadan u *Hrvatskoj straži*, jedan put u *Hrvatskom narodu* i, to nisam vidio nego čuo, u sarajevskoj *Jugoslavenskoj pošti*. Ostao mi je Zagreb. Istina, nisam mnogo vjerovao u sovjetsko-njemački pakt a još manje u studentski alibi; bio sam kao nosilac lijeve liste i na Pedagoškoj školi prilično poznat. Ali nije moja namjera da govorim o tim danima u kojima ni na poeziju nisam mnogo mislio. Ukratko, bio sam svjestan da je s jednim razdobljem moje mladosti gotovo, a drugo, na drugo se nisam usuđivao ni misliti. Napad na Sovjetski Savez bio mi je posljednji dokaz da u Zagrebu ne mogu opstati. Odlučio sam se vratiti u Split. Nisam ni pokušao tražiti propusnicu. Uvečer 23. lipnja ukrcao sam se u splitski vlak bez propusnice. Rizik je bio velik, ali činilo mi se da bi bio još veći ostati u Zagrebu. Ta mi je noć bila duga i teška, puna more i straha. Patrola je mogla naići svakoga časa. Preda mnom je bila sva moja prošlost, sve moje iskustvo iz kojega je tu u zamračenom vlaku progovorio »Mikula Trudni«. Čuo sam taj njegov zamišljeni glas i skuten u mraku zaboravio na patrole i strah. U Split sam stigao 24. poslije podne iznuren.

Prespavao sam popodne i noć i 25. ujutro u stanu Baće počeo pisati. Nastavio sam i 26. i dovršio poemu *Govorenje Mikule Trudnega*. Tako je napisano moje prvo književno djelo nastalo u ratu. U njemu se ne spominju partizani jer ih još nije ni bilo, ali je ono ipak po svemu partizansko. Dok sam poemu čitao slikaru Frani Baći, nisam još znao što sam napravio, ali sam ipak vjerovao da je to najbolje što sam napisao. Osim toga bilo mi je jasno da se to ne može objaviti pa sam se bojao da ne nestane zajedno sa mnom u mraku fašističkog nasilja. Bio

sam ilegalac u Splitu bez prijave i dokumenata. Želio sam, ako i padnem, da se rukopis sačuva, jer sam vjerovao da će doći dan kad će se on moći objaviti. Prvo što sam učinio napravio sam još dva rukopisna prepisa i pohranio ih na različita mjesta. (Jedan sam od tih primjeraka dobio poslije rata od Irene Bijelić koja ga je sačuvala.) Ali ni s tim nisam bio zadovoljan. Želio sam to što sam napisao nekako oživjeti, unižeti među ljude, nekomu pokazati. Drugovi s kojima sam tada već počeo raditi nisu ni inače imali mnogo interesa za poeziju, a kako bi ga u toj situaciji i mogli imati (ili se tako meni činilo) pogotovu za nekakve čakavske stihove. Davičo je bio u Splitu, ali s njim do tada još nisam imao kontakta. Za Elija Fincija nisam ni znao da je u Splitu dok se nismo našli u rukovodstvu aktiva (akcionog odbora) intelektualaca. Ni za Juru Kaštelana koji je stanovao kod Živka Jeličića nisam znao. Ranko Marinković će doći poslije. Među prvim čitaocima ili bolje reći slušaocima bili su Šime Vučetić, Silvije Bombardelli, Neven Šegvić, Braslav Borozan, Ante Bućan, Niko Babarović, a malo poslije i Zdenko Štambuk. No ni oni tada još nisu bili upoznali cijelu poemu, jer sam im čitao samo ulomke. Netko od njih, ja sam uvjeren da je to bio Borozan, ali on kaže da se toga ne sjeća, došao je na ideju da je dam prepisati u nekoliko mašinskih prepisa i podijelim da bi tako ušla u život. Ideju sam prihvatio. Tako je poema već toga ljeta bila umnožena u šesnaest primjeraka uvezanih u svesku. Nekoliko sam primjeraka ostavio za sebe. Dva sam preko brata Dinka poslao na Hvar, ostalo sam podijelio u Splitu. Želio sam nešto poslati i na Brač, ali tada nisam imao vezu.

Govorenje Mikule Trudnega napisano je kao pjesma u prozi, smatrao sam da je to neka vrst poetske ritmičke proze. Ranko Marinković, koji mi je poslije rata dao jedini sačuvani primjerak toga prvog ratnog izdanja, otkrio je u toj mojoj »ritmičkoj prozi« osmerce. To me je otkriće zaprepastilo. Bio sam očajan kad sam se i sam u to uvjerio. Ranko a zatim i Vjekoslav Kaleb i Šime Vučetić su me tješili da ti moji osmerci nisu monotoni i da taj moj osmerac nema baš nikakve veze sa štokavskim osmercem kojim se u nas piše od Vraza i Preradovića pa do naših dana. Kad sam, uvjerivši se i sam da se radi o osmercima, poemu prenosio u stihove, trebala mi je intervencija samo na dva tri mjesta. Mnogo godina kasnije, kad sam počeo proučavati versifikaciju, otkrio sam da je taj moj tip spontano nastalog osmerca koji sam nazvao peonskim posve nov u našoj versifikaciji. No to ne ide u okvir ovih mojih sjećanja. *Govorenje* sam i dalje čitao pojedincima (Vjeko Cvrlje,

Ervin Klarić, i dr.) a nekoliko puta i na većim skupovima. Pamtim jedno takvo čitanje kod dra Janovića i njegove supruge Ružice koja je i sama pisala stihove. Bio je prisutan i slikar Vjeko Parač. Drugo izdanje *Govorenja* u nekoliko primjeraka nastalo je 1942. u Pitvama. Jedan je okrnjeni primjerak sačuvao Sibe Kvesić. No u tom »izdanju« u nekoliko primjeraka nije samo *Govorenje*, to je neka vrst *Izabranih pjesama*. Kako nedostaju prve četiri stranice i još jedna zaključna, ne znam kako se ta »zbirka« zvala. Kvesićev primjerak ima 136 stranica. Tu je *Govorenje* još u prozi kao i u prvom prepisu. Mašinskih prepisa *Govorenja* bilo je više (Hvar 1942, Split 1943, Šibenik 1944. itd.).

Negdje sredinom ljeta prijavio sam se Vjeki Cvrlji s kojim sam pred rat bio organizirao učiteljsku simpatizersku grupu i Zdenku Štambuku koji se vratio iz Zagreba. S njima sam se najbolje znao a bio sam uvjeren da su članovi Partije. Zdenko mi je odgovorio da on radi isključivo na izdavanju lista i da me jedino tu ponešto može angažirati. Vjeko je rekao da će mi odgovoriti kad se konzultira s drugovima. Poslije konzultacije je rekao da me neki drugovi smatraju »krležijancem« i da moram početi sve iznova da bi me mogli provjeriti. Vjeko je bio moj prijatelj i znao je kako ja o tome mislim, da sam »krležijanac« samo u odnosu na literaturu, a da sam u političkim stvarima potpuno na liniji Partije, ali valjda nije u to mogao uvjeriti te »neke drugove«. Tako je određeno da radim u aktivu (akcionom odboru) intelektualaca i u Narodnoj pomoći. Osnovao sam dva aktiva i poslije ušao u rukovodstvo aktiva zajedno sa Cvrljom, Milošem Žankom i Fincijem i još dvojicom, trojicom drugova koje nisam poznavao, u Narodnoj pomoći sam bio sekretar jednog sektora u rajonu Grad, a kasnije sekretar Odbora za rajon Grad. Od vremena do vremena dobivao sam i druge zadatke, ali ovdje nije o tome riječ. U takvoj mi je situaciji Štambuk jednoga dana zakazao sastanak. Došao je s tim da Davičo on i ja, ako prihvatim, pokrećemo ilegalni časopis. Bio sam izenađen ali i veoma obradovan. Štambuk je osim suradnje u redakciji tražio i stihove (Davičo je o tome pisao u zborniku o Hvarskoj konferenciji kulturnih radnika Split, 1976). S današnjeg bi aspekta bilo najlogičnije da ponudim *Govorenje* za koje je Zdenko tada svakako znao, a čini mi se i Oskar. Ali nisam. Nisam ni došao na tu misao. Na tu pomisao nisu došli ni njih dvojica. Mislio sam da stihovi koje treba napisati moraju biti pjesme-leci, direktan poziv na borbu, stihovi koje će prihvatiti svi. A takve mi pjesme s kojima bih bio zadovoljan nije uspjelo napisati. Letak da, letak bih umio na-

pisati. Ali pjesmu-letak pa da bude jedno i drugo ne, to mi nije išlo. Mučio sam se dugo i sklepaao nešto. Dvije sam pjesme predao Štambuku. Bile su prihvaćene. Ali Davičo će uskoro biti uhapšen i interniran pa je stvar s časopisom propala. Nakon toga će i Štambuk biti uhapšen i interniran, tako je ta veza bila prekinuta. Ni pjesme nisu sačuvane.

U tom se razdoblju u rukovodstvu aktiva intelektualaca o kulturi nije mnogo raspravljalo. O sabotiranju talijanskih priredaba nije trebalo ni govoriti, jer je to išlo i bez naše intervencije. U prvom je planu bila prosvjeta. Dva su važna problema bila pred nama: suprotstavljanje djelovanju talijanskih fašističkih učitelja i profesora koje se i uz angažiranje učiteljskog i profesorskog akcionog odbora odvijalo na zadovoljavajući način u raznim oblicima otpora, te sabotiranje kurseva talijanskog jezika koji su se za naše prosvjetne radnike priređivali u Veneciji. To nismo uspjeli provesti do kraja. Išli su i neki naši simpatizeri koji se nisu uspjeli izvući a nisu se usudili reći ne. S dvojicom ili trojicom sam i ja bez uspjeha razgovarao. Neki su čak smatrali da će im poslije toga biti lakše raditi. Dugo smo raspravljali kako postupati s njima kad se vrate i došli do zaključka da ih ne treba unaprijed odbaciti nego pažljivo pratiti njihovo držanje i odlučiti o svakom pojedinačno. Tako smo i učinili. Većina se od njih uključila u pokret. Neki su se čak i pravili da nisu naučili ništa. Negdje početkom 1942. je drug Mirko (tada nisam znao da se zove Marasović ni da je član Pokrajinskog komiteta) tražio od mene da obnovim učiteljski aktiv za Dalmaciju u kojemu sam pred rat bio sekretar. Rekao sam da s Omišem imam vezu, s Trogirom je mogu lako uspostaviti, a da bi trebalo ići u Drniš Leki i u Knin. Spomenuo sam mu da me u Kninu svi znaju i da legalno ne mogu u grad a ni u Biskupiju i da bi mi trebala neka njihova veza. On je dodao da nije računao s tim da ja ulazim u Knin nego da uspostavim vezu s Lekom i njega zadužim za Knin (Za Stanka Parmača, Antu Vidana, i još neke onda nisam znao.). Upravo sam trebao putovati u Drniš kad je preko Žanka došla nova direktiva da aktiv ne treba obnavljati, da radim samo na terenu bivšeg splitskog kotara. (Bila je i kasnije jedna kombinacija da na širem planu idem u Knin, ali je Andrija Božanić koji je poznao i mene i kninske prilike to zaustavio.)

Šestog sam aprila 1942. slučajno uhapšen i isto tako slučajno spašen. No to moje hapšenje i puštanje ne spada u ovaj okvir. Računalo se da ću nakon puštanja iz zatvora neko vrijeme biti mirniji, a ja sam

znao da moram biti još oprezniji, ali sam ipak sve dužnosti zadržao. Na poeziju ni tada nisam mnogo mislio. Pisao nisam ništa. Plan je bio da se prvog srpnja ilegalno prebacim na Hvar, jer me tamo trebaju. Bilo je uređeno da idem na brod za Stari Grad gdje bi me jedan od članova posade smjestio. Prethodnu noć sam ponovo uhapšen. Ali to nije imalo nikakve veze s prvim hapšenjem. Bilo je to hapšenje nekoliko sumnjivih intelektualaca među kojima su bili braća Bombardelli, profesori Kravar, Hrabar, te Mile Odrlić i dr. Pustili su nas poslije osamnaest dana, ali sam ja iste noći dobio izgon iz Splita. Karabinijeri su me imali predati u Jelsi, ali sam u Vrboskoj pobjegao s broda. I tu počinje novi period moga rada. Prijavio sam se u Kotarskom komitetu. Ante Bojanić mi je dao zadatak da organiziram Okružni odbor Narodne pomoći. Ali već poslije nekoliko dana dobio sam novo zaduženje koje me je ponovo dovelo u vezu s kulturno-prosvjetnim radom. Sa Stipom Splivalom i Martinom Gamulinom imao sam reorganizirati, a ondje gdje ih nije bilo, osnovati NOO-e na Hvaru i pripremiti kotarsku konferenciju na kojoj bi se izabrao Kotarski NOO. Centar će tog »inicijativnog« odbora biti u Vrisniku. Sastanke ću sazivati ja kao sekretar. Sve ima biti gotovo do kraja augusta. Ali sam zajedno s tim dobio i drugi ne manje značajan zadatak, rukovodstvo Kotarske tehnike i uređivanje *Izveštaja*. Taj hvarski *Izveštaj* je prvi put izašao 22. VI 1941. uvečer na dan napada na Sovjetski Savez. U početku je čak rukom prepisivan. No nije riječ o njegovom historijatu. Preuzeo sam ga zajedno sa Stipom Splivalom i Lukom Dančevićem od brata Dinka. Tehniku smo prebacili u Pitve u kuću Barbić, proširili ga i nazvali ga *Novi izveštaj* (umnožen je na ciklostilu u 300 primjeraka). Pokrenuli smo kasnije i *Riječ puka*. Objavio sam i dvije »agitke« potpisane tadašnjim ilegalnim imenom »Sergej« i hvarsku partizansku himnu: »Napred smjelo...« *Riječ puka* se nije održala, izašla su samo dva broja. Na Hvar je naime stigao član Pokrajinskog komiteta Drago Gizdić. Nije imao nikakvog prigovora na dva broja koja su bila izašla, ali je ipak dao direktivu da obustavimo daljnje izlaženje. Argument: mogli bismo pogriješiti u liniji. Bez razloga, dakako, ali smo se morali pokoriti. U kolovozu je (22) u Rašniku kod Vrbanja, u kući Dinka Pavičića Maneta održana konferencija Kotarskog NOO-a. Izabran sam za sekretara odnosno tajnika te time i za rukovodioca Izvršnog odbora, a kad se u Vrisniku konstituirao Izvršni odbor koji će se sastajati najmanje jednom sedmično, dobio sam još i kulturno-prosvjetni i propagandni rad. (U jesen sam te iste godine postavljen

i za rukovodioca Kot. Agitpropa.) Morao sam se, dakle, i po dužnosti starati i o školama, i posebno o kulturnom radu po selima. Stipe Splivalo preuzeo je uz fond i brigu o omladinskoj kulturnoj grupi. Naš se rad uglavnom odvijao na terenu. U centru KNOO-a smo bili koliko smo baš morali (radi sastanaka Izvršnog odbora i raznih veza) a tako i u Tehnici. (Vrisnik i Pitve su blizu pa je komunikacija bila laka.) Išli smo od sela do sela. Uvečer, nakon sastanka s NOO-om, održali bismo miting na kojemu su obično govorili Stipe Splivalo, Luka Dančević ili Martin Gamulin, ako je bio prisutan, i ja, svaki po desetak minuta, o najaktualnijim temama koje smo unaprijed dogovorili, a zatim bi, kad god je to bilo moguće, nastupila grupa s recitacijama i pjevanjem ili bismo Stipe i ja čitali stihove. Na repertoaru su najčešće Nazor, Krleža, Majakovski kojega je Martin u nekom prepisu uvijek nosio sa sobom, pa Balota, a poslije Čopić i Kulenović. Stipe je obično recitirao nešto iz *Govorenja*, a i ja sam ponekad umetnuo i koju svoju pjesmu. Narod je redovito posjećivao te naše mitinge i čekao da se opet pojavimo. Obilazio sam i škole, koliko sam mogao, i razgovarao s nastavnicima kad god je bilo moguće. Ali sve mi se to činilo premalo, nedovoljno, stanjem u nekim školama općenito nismo mogli biti nezadovoljni, ali ni oduševljeni. Što bi trebalo učiniti nije ni nama bilo posve jasno. Tako sam došao na ideju da bi trebalo organizirati jedan široki sastanak, Konferenciju prosvjetnih radnika otoka Hvara. Predložio sam to na sastanku Izvršnog odbora koji je prihvatio a zatim Pitovski plenum i potvrdio. Mislim da je to bilo u novembru. Konferencija je održana u Pitvama u kući Frane Dubokovića. Sibe Kvesić u knjizi *Hvar u narodnooslobodilačkoj borbi* kaže sredinom decembra. Meni se čini da je to bilo nešto ranije. Ali to ovdje nije toliko važno. Naime, konferenciju smo počeli pripremati odmah poslije sastanka Izvršnog odbora na kojemu je to zaključeno. Ivo Carić tada nije bio član Kotarskog odbora kako piše Kvesić, on će poslije biti član Okružnog NOO-a, ali je bio jedan od mojih prvih suradnika i pomagao mi mnogo u sastavljanju »Uputa za održanje nastave u duhu NOB-e«. A govorio je i na konferenciji. S Izvršnim odborom smo dogovorili i kriterij za slanje poziva nastavnicima. U mjestima u kojima su talijanski garnizoni slali samo aktivistima i pouzdanim simpatizerima, za ostala je mjesta kriterij bio znatno širi. Odaziv je bio zadovoljavajući. Jedino iz Hvara i Sućurja nije bilo nikoga. Nastupili smo kao Prosvjetni odjel Kotarskog NOO-a. Uvodnu riječ sam imao ja, a zatim je govorio Carić. Naravno, najviše

smo očekivali od diskusije. Problema su bila dva: škole u mjestima garnizona iz kojih treba izbaciti sve nama tuđe ideje i koliko se to može uvoditi naše, i škole u kojima su NOO-i jedina vlast i u kojima se može učiniti mnogo više. Kvesić piše da su »Uputstva bila svojevrsan nastavni program za osnovne škole, prilagođen ondašnjem vremenu i prilikama u kojima se provodio«. Mislim da je to pretjerano. Od 1942. nisam ta *Uputstva* vidio i ne sjećam se nikakvih pojedinosti. Važno je da ih je diskusija prihvatila i dala neke sugestije za njihovo provođenje. Od tada bi se neke škole na Hvaru mogle zvati partizanskima, iako nije bilo sve dovedeno do kraja, mora se uzeti u obzir da je to bio prvi pokušaj takvog savjetovanja u nas.

Te je jeseni u Pitvama održana jedna priredba kulturno-umjetničke grupe koju sam dobro upamtio. Dvorana je bila puna. Većinom stariji ljudi, mnogo žena i starije djece. Na te priredbe nisam stizao, ali je ovaj put Splivalo inzistirao da dođem. Nije rekao zašto. Kad sam došao tražio je od mene da nešto kažem na početku. Ne sjećam se o čemu sam govorio. Pošao sam iza zastora da sađem među publiku, ali je Stipe već bio na pozornici i čuo: »A sad ću von proštit pismu po našu *Govorenje Mikule Trudnega svarhu škøjih*«. Iznenaden ostao sam iza zastora i potražio mjesto s kojega sam mogao gledati reakciju u publici i čuti Splivalovo recitiranje. Čitanje nije za mene počelo baš najsretnije. Ljudi su se počeli smijati na prvi dodir vrisniškog govora koji je Stipe malo jelšanski obojio. Pomislio sam, stvar, eto, propada u mom susjednom selu. Izreka »nemo propheta in patria« koja mi je pala na um nije ništa pomogla. Srećom »shrepeni« se brzo »smih na justih«. Počeli su slušati, hvatati smisao i sudjelovati. Lica su bila sve ozbiljnija. A na kraju su mnoge žene proplakale. Sibe Kvesić je zapisao »Pjesma se bila snažno dojmila svih koji su je slušali«. A mene se dojmilo to što se njih dojmilo, tu u Pitvama, 1942, na tri kilometra ceste od talijanskog garnizona, na partizanskoj priredbi, sa stražama naokolo.

Krajem 1942. organiziran je u kući Duboković-Nadalini u Zavali partijski kurs. Na sastanku Kotarskog komiteta određeno je da ja predajem nacionalno i seljačko pitanje. Kako sam kao rukovodilac Izvršnog odbora Kotarskog NOO-a pozivan na sastanke Kotarskog komiteta (sve do dolaska na dužnost sekretara mog brata Jure), predložio sam da se doda tema o potrebi općekulturnog uzdizanja komunista pa sam na kursu govorio i o tome. Splivalo i ja smo morali biti na kursu čitavo vrijeme pa smo u Zavalu prebacili i Tehniku. Nismo za to vrijeme mogli

ići na teren, pa smo se u Tehnici više zadržavali. Tako je pala ideja, Stipe i Luka su predložili da se izda *Govorenje Mikule Trudnega*. Mi, naime, nismo samo izdavali *Novi izvještaj* i *Riječ puka* nego smo umnožavali i partijski i ostali popovski materijal. Stipin mi je prijedlog bio po volji, i sam sam na to mislio, ali sam isto tako znao da ne bi bilo dobro da ja kao rukovodilac Agitpropa objavljujem svoje stihove. Imao sam tada Jurine stihove koje mi je bio da ih pročitam i došao na ideju da bi se mogla objaviti njegova zbirka *Preko rovova*. Tako je prvih dana 1943. umnožena ta zbirka koja je, kako smo kasnije doznali, bila prva u Hrvatskoj. U Zavali sam bio napisao po Stipinu nagovoru i dva skeča koja sam nešto kasnije kad sam se vraćao iz Imotskoga na Biokovo dao Jozi Kiriginu koji ih je izgubio.

U Livno sam pozvan početkom 1943. od novoformiranog Oblasnog Narodnooslobodilačkog odbora Dalmacije. Krenuo sam po direktivi Kotarskog komiteta. Na plenumu NOO-a u Svirčima predao sam dužnost Stipi Splivalu koji je izabran za tajnika NOO-a, a zatim i za rukovodioca Agitpropa. Stigao sam samo do Imotskog. Livno je bilo napušteno. Već se spremala i evakuacija Imotskog. Pismo koje sam nosio bilo je upućeno org. sekretaru Oblasnog komiteta Amuliću koji u žurbi pismo nije ni pogledao nego me poslao drugu Marinu (Leu Gerškoviću). Ni Geršković koji me je znao još iz Splita nije ništa pitao nego me uputio u neku jedinicu (ne pamtim o kojoj se jedinici radilo). Tako sam se već sutradan našao u koloni. Kretalo se prema jugoistoku u susret Sutjesci i Neretvi. Tek što smo pošli, naišao je Miloš Žanko i vidio me u koloni. Začudio se što sam tu i upitao me kamo to idem? Rekao sam mu. — A zašto se nisi javio meni? — Rečeno mi je da se javim Bajeru (Amulić). Da, ali on te imao poslati k meni — Uputio me Marinu (Geršković) a ne Marinku (Žanko), a Marin me poslao ovdje. Pozvao me da izađem iz kolone. — Kako? Proglasit će me vojnim bjeguncem. — Ali mi smo te pozvali, trebaš nam na terenu, zato smo te i zvali. — Znam, ali govori s komandantom ili komesarom. — Požurio je da stigne komandanta odnosno komandira. I tako sam izašao iz kolone i s Oblasnim krenuo prema Biokovu. Rečeno mi je da ću biti instruktor Oblasnog NOO-a za kulturu, prosvjetu i propagandu za teren Makarskog primorja i srednjodalmatinskih otoka. Prvi je moj zadatak obilazak škola na terenu Makarskog primorja. No nisam samo obilazio škole i razgovarao s učiteljima nego sam svuda išao i u narodnooslobodilačke odbore i razgovarao i o školama i učiteljima i o školskim odborima koji su već postojali ili ih je trebalo

organizirati, ali i o kulturnom radu i posebno o propagandi. U svakom sam mjestu ostao po jedan dan i stekao bolji pregled o školama nego na Hvaru gdje sam se morao baviti svim političkim i organizacionim problemima pa nisam imao mnogo vremena za prosvjetu i kulturu. Kad sam se vratio i referirao Žanku, stavio sam na prvo mjesto izradu programa za te već potpuno naše škole kakvih je tada bilo i na srednjo-dalmatinskim otocima, a vjerojatno i u drugim krajevima Dalmacije. On se složio, ali sam prije morao poći na Hvar i na Brač gdje sam imao običi škole i NOO-e kotarske, općinske i mjesne. Situacija na Hvaru mi je bila dobro poznata, obilazak nije trebao ni meni ni njima, ali sam ipak izvršio zadatak, obilazeći kao i prije više NOO-e nego škole. Sa mnom je na Hvar prebačen i Neven Šegvić koji je preuzeo Tehniku i uređivanje lista. Tehnika je već bila u Poljicima gdje je uglavnom prešao i Kotarski NOO. Tako sam najviše vremena bio u Poljicima. Na Braču je bilo drukčije. Tu sam tek upoznavao situaciju i zadržavao sam se dulje. Dva tri puta su me nagovorili da čitam čakavske stihove posebno *Govorenje*. Bilo mi je žao što nisam pristao da se umnoži na ciklostilu. Htio sam ići i na Vis, ali je Benko Matulić, sekretar Okružnog komiteta, mislio da nema svrhe jer su i u Visu i Komiži Talijani. Nekako u to vrijeme bio je i kurs AFŽ za Dalmaciju u Zastrazišćima... Tamo sam kao i u Zavali predavao o nacionalnom i o seljačkom pitanju. A govorio sam i o kulturno-prosvjetnom radu. Čekao sam Korčulu. Ali je tada još nisam dočekao. Iz Oblasnog mi je javljeno da dok me ne obavijeste preuzmem Hvar i Brač. Ponovo sam obišao i Hvar i Brač. Na poeziju tada još nisam mislio. Uvjerio sam se da mi pjesme-
-leci ne idu, a za drugo nije bilo dovoljno koncentracije. Krajem travnja je Žanko došao na Hvar i prisustvovao plenumu Kotarskog NOO-a u Zastrazišćima, na kojemu se je rodila poema *Zapisnik pod petrolejkom*, napisana tek poslije oslobođenja. Žanko mi je dao direktivu da se za dva tri dana vratim na Biokovo. U Podgori sam zatekao Vjeku Cvrlju koji je bio zamijenjen s grupom naših zatvorenika za zarobljene talijanske oficire. Žanko nas je već prvoga dana angažirao da radimo privremeni program za osnovne škole u Dalmaciji. Predlagao sam da pozovemo još nekog praktičara (spominjao sam i neka imena), ali je Žanko smatrao da smo nas trojica dovoljni. Tako smo radili Cvrlje koji je prije rata predavao na gimnaziji i ja. Referirali smo redovito Žanku. On je kao pravnik o osnovnoj školi znao malo. Njegove su primjedbe, ako ih je bilo, dolazile s političke strane, a one nama nisu trebale, a ponekad su i bez

potrebe razbijale našu koncepciju. Mihajlo Ogrizović koji je proučavao školstvo u NOB-u misli da smo mi tada već mogli imati Avnojev program. Ja ga se ne sjećam. Ni Cvrlje se ne sjeća. Ali Žanko ga je u to vrijeme mogao imati pa to pitanje ostavljam otvorenim. Time se, što ima i nekih sličnosti i nekih različnosti bez temeljitijeg proučavanja ne može pouzdano zaključiti ni jedno ni drugo. Nakon dovršavanja »Programa« poslali su me opet na teren. Zadatak mi je rad s NOO-ima na Hvaru, Braču, Korčuli i Pelješcu, posebno pomoć u organiziranju kotarskih konferencija, pa obilazak škola (gdje se to može) i sastanci s učiteljima (a po mogućnosti i s nastavnicima građanskih škola) te pomoć propagandnim odjelima posebno na Hvaru i Braču. Bio je početak ljeta. Išao sam po čitavom otoku, ali sam se najviše zadržavao u Poljicima gdje je bilo i sjedište Kotarskog NOO-a i tehnika. Išao sam i na Brač. Ali se dogodilo da sam dva tri dana čekajući Dragu Gizdića bio bez velikoga posla. Tehnika je radila dobro i bez mene, a ni Stipi Splivalu i Martinu Gamulinu nije trebala moja pomoć. I tako se dogodilo da sam se poslije dvije godine vratio stihovima bez narudžbe. Udaljio sam se malo od sela i za nekim zidom počeo pisati. Opet sam pisao dva jutra i ovaj put napisao petnaestak kraćih pjesama koje sam uglavnom uvrstio u ciklus *Zvijezda nad planinom*, objavljen u istoimenoj zbirci, 1945. (Pjesma je pod tim naslovom napisana 1940. u Zagrebu i predana 1941. Stanislavu Šimiću za časopis "Sabor koji se nije pojavio, jer je zbog prvog broja poslije okupacije rasturen.) Neke se od tih pjesama i danas tiskaju i recitiraju kao partizanske, ali onda nisam došao na ideju da ih negdje objavim. Kad je iz Biokova naišao Kaštelan dao sam neke u prepisu, na ideju objavljivanja nije ni on došao.

Stigao je Drago Gizdić, a 5. VIII je održana svečana sjednica plenuma Kotarskog NOO-a Hvar. Na toj sam konferenciji govorio i ja no to nije bio referat ni diskusija nego govor višemjesečnog tajnika i delegata Oblasnog NOO za Dalmaciju. Poslije toga smo Drago Gizdić i ja jednu noć krenuli na Korčulu gdje se također imala održati Kotarska konferencija. U kanalu je po mjesecini naišao talijanski borbeni čamac. Bilo nas je pet u našem kaiću i nismo imali baš nikakve šanse. Bilo je to moje treće ili četvrto suočenje sa smrću, ali sam na svoje čuđenje u jednom momentu osjetio nešto kao neku čudnu zluradu voljkost. Neće me moći mučiti i neće čuti ni slova. Bili smo zbunjeni kad su se okrenuli i pošli a da nas nisu ni pokušali napasti, zbunjeni i dakako radosni. (O tome je nešto pisao Drago Gizdić u svojoj knjizi.) Za vrijeme kon-

ferencije imao sam se sastati s nekim učiteljima i nastavnicima u blizini Blata, kurir me doveo u određeno vrijeme ali oni nisu došli. Poslije sam doznao da nisu mogli izaći iz mjesta.

Opet smo na Hvaru. Spremamo se na Pelješac. I tamo se ima održati konferencija i tamo se imam sastati s nekim prosvjetnim radnicima. Ali nismo pošli. Počeo je veliki talijanski »rastrellamento«. Konferencija je odgođena. Pošao sam na Brač bez Gizdića. Posjetio sam neke NOO-e i vodio razgovore o školama i kulturnom radu. Devetog rujna našao sam se u Bolu. Upravo smo održavali miting na kojemu sam i ja govorio. Bili smo na jednom balkonu s kojega smo govorili, kad je neko od drugova donio vijest da je fašistička Italija kapitulirala. Objavili smo to narodu. Banalno je reći da je veselje bilo neopisivo. Pucalo se iz svih oružja. Kao da smo na frontu. Klicalo, pjevalo. Bilo me je strah da u tom metežu ne zaluta koji metak i nekoga ne ubije. Jedan se dječak popeo na zvonik. Slavila su i zvona. Miting se nije ni završio, sašli smo među narod i slavili taj, kako smo tada mislili, početak kraja. Čula se čak i »Bandiera rossa«. Po planu sam imao još koji dan ostati na Braču; no odlučio sam smjesta putovati i hvatati vezu s Oblasnim. Na Hvaru me čim sam stigao čekala direktiva da smjesta dođem u Split i da se javim Žanku ili Jerku Radmiloviću. U tom trenutku nisam pretpostavljao da će do moga vraćanja na Hvar proći mnogi dani i da će uskoro jesen. Pošao sam u onome što je bilo na meni i u ruksaku pa sam se na Svilaji i Dinari formalno smrzavao sve dok me komesar Treće dalmatinske brigade Andro Kovačević nije obukao i obuo. Bio sam toliko uzbuđen i zanesen da ne pamtim ni kako sam doputovao u Split. Čini mi se da sam išao iz Jelse s nekim trabakulom, ali u nejasnom mi je sjećanju ostao samo prolaz između Brača i Šolte. Žanko me je privremeno dodijelio na rad NOO-u Splita. Bili su to dani neviđenog entuzijazma i poleta. Svi smo znali da to neće dugo trajati i da će Nijemci prije ili kasnije ući u Split, ali smo radili kao da tu konačno i ostajemo. Uostalom, za nas je i tih sedamnaest dana bilo mnogo jer odavno nismo toliko dugo bili na jednom mjestu. U mom se sjećanju mnogo toga izmiješalo. Išao sam zanosno ulicama Splita iz kojega sam pred četrnaest mjeseci bio izagnan. Sastanci, slobodno održavani nastupi, savjetovanja, priredbe, planovi, moja nekadašnja prva akciona učiteljska grupa koja je djelomično još tu, škole. Rade čak i analfabetски tečajevi. Govorim na manjim i većim skupovima. Recitiram stihove. Pamtim i veliku priredbu u kazalištu, održanu dva, tri dana prije napuš-

fanja Splita. No najviše mi je ostao u sjećanju susret sa Šimom Vučetićem. Šime je izrazio želju da ide u partizane. Išao bi s njim i Cvito Fisković. Dogovorio sam sastanak za sutradan u predvečerje. Nisam se dugo mislio kamo ih uputiti. Odlučio sam ih s pismom koje sam napisao uputiti na Korčulu Kotarskom komitetu da ih rasporedi na neko odgovarajuće mjesto. Zato je trebalo ići u Krilo Jesenice gdje je bila veza preko Brača i Hvara. Pomislio sam da bi njima to prvo pješačenje bilo teško, a ne bi ni meni bilo baš lako jer bih se odmah morao vratiti u u Split. Želio sam se koristiti nekim usputnim sredstvom, mislio sam u prvom redu na kamione koji su tih dana priprema za evakuaciju Splita bez prestanka u vožnji. Pošao sam u Komandu mjesta da pitam. Ali nisam uspio. Na kraju sam ušao u jednu sobu u kojoj su sjedila tri ili četiri mlada partizanski odjevena čovjeka s oficirskim znacima na rukavu: za svaki slučaj rekao sam što tražim, jedan od njih sjedio je kraj prozora, ponudio se da će nas on prebaciti. Dogovorili smo se. I prebacio nas je. I mene vratio u Split. Bilo je sve u redu. Samo što sam poslije nekoliko dana nakon izlaska iz Splita doznao da je bio gestapovac te da je uhvaćen i strijeljan. Ubiti nas trojicu, bilo je premlało za njega.

Pred samo napuštanje Splita Žanko mi je rekao da sam određen u Treću dalmatinsku brigadu, »tamo ću u Politodjelu biti zadužen za kulturno-prosvjetni i propagandni rad«. Bio sam iznenađen ali nisam to pokazao. Iz Splita smo pošli zajedno. Ostali smo neko vrijeme iza Kozjaka, u Ogorju Gornjem, a zatim smo jedne paklene noći prešli Svilaju. Kiša je pljuštala, bili smo mokri do kože, gladni i umorni, padali smo u potpunom mraku i opet se dizali da ne izgubimo vezu, jer su Nijemci iza nas, a četnici, kako se pretpostavljalo, oko Vrlike, ispred nas. Stigli smo u Dinaru do Treće dalmatinske. Obradovao sam se kad sam doznao da je komesar brigade Andre Kovačević. Ne samo zato što je Starogradin i moj znanac nego zato što je kao mladi komunista izašao iz »hvarske škole« u kojoj su se veoma mnogo čitala i literarna djela i cijenila kultura. Znao je kao i ostali i Krležu i Cesarca i Ujevića i Cesarica i čakavske stihove pa i moje. Pričao sam mu o *Govorenju Mikule Trudnega*. Već mi je u prvom razgovoru predložio priredbu na kojoj bih i ja čitao te svoje stihove. Ali se priredba nije održala niti sam čitao svoju poemu. Pošto me ovako jadna u ljetnoj odjeći i obući na dinarskoj naročito noćnoj hladnoći dao obući, počeo sam tek konzultacije i planiranje, ali je poslije nekoliko dana stigla poruka od Oblasnog NOO-a

da me traži ZAVNOH i da se odmah prebacim u Otočac. Čekala se prilika za prebacivanje u Livno. Tih sam dana s Androm kad god je bio slobodan razgovarao najviše o kulturi. A onda sam jednoga dana krenuo prema Livnu gdje sam čekao vezu. Spremalo se, naime, Drugo zasjedanje ZAVNOH-a (koje je održano od 12. do 15. oktobra u Plaškom) pa sam krenuo s vijećnicima početkom mjeseca. Dani se tu ne broje, sjećamo se samo sudbonosnih događaja ili nevažnih detalja. U Livnu sam sreo mnoge znance, ali sam malo od toga zapamtio. Među ostalima sreo sam Vinka Lalića i Dušana Popovića iz Biskupije. U grupi s kojom sam putovao bili su i Vicko Krstulović, Vice Buljan i Miloš Žanko. Putovali smo više dana i spavali uglavnom po sjenicima. Raspoloženje je bilo dobro. Stvaramo državu po našem kroju. Nisam znao zašto me zovu u ZAVNOH. Pretpostavljao sam da Žanko to zna, ali mi nije odao »tajnu«. Tek u Plaškom mi je rekao da se javim Vlatki Babić ili Martinu Puštetu. U Otočac smo stigli preko Mazina. Ali već su svi bili u Plaškom gdje se imalo održati zasjedanje. Nas su prebacili, tako da smo istoga dana stigli u Plaško. Žanko i ja pošli smo u ZAVNOH. Tamo sam najprije naišao na Paju Gregorića s kojim sam se poznavao još iz 1937. iz Hrvatske naklade. Brzo sam pronašao Vlatku s kojom sam se također znao iz zadruge Filipović i iz rukovodstva aktiva učitelja komunista za Hrvatsku. Njoj je bilo drago što sam, kako je rekla, konačno stigao. Brzo sam konstatirao da u Prosvjetnom odjelu ZAVNOH-a i Agitpropu CK ima više mojih starih znanaca i drugova nego u Oblasnom Dalmacije: Martin Punštek, Jurman, Slani, Joža Horvat, Šime Balen, Mladen Iveković. A poznavao sam se i s Nazorom. Tako da sam došao kao među svoje, a tako su me i primili. Tražili su me navodno i ranije ali to traženje nije do mene stiglo. Mislili su, naime, da preuzmem prosvjetnu štampu ali su poslije izmijenili plan. Odlučili su da me zaduže za kulturno-prosvjetni rad u Dalmaciji tako da bih bio član Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a i radio na terenu Dalmacije. Rekao sam im da to moraju urediti s drugom Žankom koji je u Plaškom. Vlatka je kazala da to nije potrebno. Ali sam ja inzistirao jer sam znao da Žanko ne voli da netko na njegovu terenu radi bez njegove suglasnosti. On je uostalom bio pristao da dođe na sastanak u Prosvjetni odjel i Agitprop ali je zatim, ne znam zašto, rekao da mogu sam, pa sam tražio od Vlatke da mi to dade pismeno. Ona mi je htjela dati neku vrst dekreta, a ja sam tražio da pismo uputi Oblasnom NOO-u Dalmacije i tako je došlo do dokumenta koji je sačuvan i objavljen, a koji je Vlatka pogrešno upu-

tila »Pokrajinskom« mjesto »Oblasnom«. Tih sam dana u Plaškom bio i u Agitpropu CK, a sreo sam i mnoge znance među kojima su bili Antun Augustinčić, Vjekoslav Kaleb, Đuro Tiljak i drugi. Ali ovdje bih rekao nekoliko riječi o mom susretu s Vladimirom Nazorom. Gledao sam ga dok je otvarao Drugo zasjedanje ZAVNOH-a. Već je te večeri izgledao veoma iscrpljen i umoran. Ujutro sam ga htio samo pozdraviti, ali se nisam usudio. Drugo sam mu jutro na izlazu ipak pristupio i pozdravio ga. Zaustavio se i pošto smo se pozdravili rekao: »Drago mi je što Vas vidim ovdje«. Rekao sam: »Ja sam samo jedan od tisuća, a značenje je Vašeg prisustva, kao što i sami znate, neprocjenjivo«. — Htio sam otići, jer sam vidio da je zaista premoren, ali on je posve neočekivano rekao: »A jeste li konačno zapisali akcente na čakavskim pjesmama da ih i ja mogu čitati«. Bio sam neobično iznenađen i zbunio sam se. On je zaista prije svega pjesnik kad se i u ovom trenutku sjetio čakavskih pjesama. Ipak sam odgovorio: »Nisam, ali ako preživim rat odmah ću to učiniti.« (Nazor me je poslije oslobođenja zbog akcenata uputio Ivi Jelenoviću.) I onda novo, svakako prijatno iznenađenje: »Jeste li popodne slobodni?« »Slobodan sam, a da i nisam za Vas bih bio«. I tako me pozvao da dođem k njemu. Netko me je iz njegove pratnje upozorio, što sam uostalom vidio i sam, da je premoren te da mogu ostati samo desetak najviše petnaest minuta. Pokušao sam, ali me nije puštao. Započeo je razgovor o literaturi i morao sam ostati više od pola sata. Neke stvari iz tog razgovora i pamtim, ali se po svom, svakako krnjem pamćenju ne usuđujem zapisivati.

Povratak u Dalmaciju vodio me preko Livna. Osim vijećnika ZAVNOH-a s nama je prema Livnu išla i grupa kulturnih radnika. Na povratku sam najviše bio s Augustinčićem i Kalebom. U ovom okviru ne bih govorio o tom, uza sve poteškoće, zanimljivom putovanju. Oblasni NOO Dalmacije bio je u Livnu pa sam i ja imao ostati. Počeo sam razmišljati o svom novom zadatku. Nisam vidio drugog izlaza, obilazak terena je bio neophodan, jer se dopisima i raznim pisanim uputama ne može učiniti mnogo. Žanko se nije složio. Rekao je da ćemo uskoro u Dalmaciju pa da ćemo vidjeti. Tako sam se kao član Propodjela Oblasnog privremeno priključio Agitpropu Oblasnog komiteta. Ušao sam, ali samo formalno i u redakciju *Slobodne Dalmacije*. Od mnogih događaja koji uglavnom ne ulaze u ovaj okvir ispričat ću samo jedan koji otkriva manje poznatu stranu našeg partizanskog pozadinskog trajanja. U relativno maloj sobi u kojoj se svaku večer hvatala posljednja emisija

Radio Londona radi *Slobodne Dalmacije*, skupljalo se mnogo ljudi tako da stenografi nisu mogli ni raditi kako treba. Nagovaranje da ne dolaze u tolikom broju nije uspjelo. A onda je netko došao na ideju da one koji stalno dolaze namagarči jednom lažnom emisijom iz susjedne sobe. Čini mi se da je to bio Aljoša Žanko, ali su u prvom planu bili Niko Babarović i Jure Kaštelan te još neki članovi Propodjela. Doznao sam kad je stvar već bila u toku i bio sam više manje samo »prisutnik«. Pripreme su trajale dva-tri dana. Govorit će se iz susjedne sobe. Spiker će biti Niko Babarović, a glavni govornik Jure Kaštelan. Za »akciju« su od rukovodilaca znali samo Miloš Žanko i Vicko Krstulović. Ne znam tko je autor teksta, ali je sve bilo zaista dobro sročeno, Niko Babarović je najavio Radio London i počeo s emisijom. Soba je bila puna. Među slušaocima bilo je i nekoliko poznatih ljudi, pa i komandira i komesara četa i bataljona, članova raznih komiteta. U posljednji je čas stigao dr Josip Smodlaka, već predviđen za člana AVNOJ-a, a s njim dr Svetozar Ivković, bivši podban. Nekako su im namakli sjedalice. Radio je objavio nekoliko senzacionalnih »vijesti« o pobjedama Engleza i Amerikanaca, o prodoru Crvene armije, a zatim i to da su partizani ušli u Mostar. Radost u sobi. Nitko i ne sluti da to govori Babarović iz susjedne sobe. A vrhunac tek dolazi. Spiker najavljuje »Njegovo veličanstvo Kralja Petra II«. I Kaštelan svečano tronutim glasom čita svoj kraljevski govor pažljivo sročen. U dvorani muk. Ali tek kad se odrekao prijestolja i ostavio narodima Jugoslavije da sami odluče o budućem uređenju, nastaje žamor. Svi su iznenađeni, a dr Smodlaka ustaje na noge i patetično govori: »Čutite ovo je historijski trenutak«. U taj mi je čas prisjela šala. Postalo mi je jasno da smo pretjerali i da će se Smodlaka opravdano uvrijediti. Uvrijedili su se još neki ali je ipak sve okrenuto u smijeh. A sa Smodlakom je to bilo ozbiljnije. Da bude još gore, Smodlaka je prije toga bio u nekoj livanjskoj gostionici s Tijardovićem i još nekima. Tijardović je znao za gužvu za vrijeme vijesti pa je, ne znajući za naš »komplot«, predložio da ne idu svi, a znajući da Smodlaka voli ići, predložio njega i Ivkovića s tim da se vrate i pričaju što je bilo. Neki su kasnije pričali da je Tijardović znao i namjerno podvalio Smodlaku, ali Tijardović je poricao, a više je nego vjerojatno da je to istina, jer tko pozna Tijardovića, zna da se on takvog spektakla ne bi odrekao da je za nj znao. Tijardović je poslije pričao da Smodlaka s njim više nije progovorio. Ali to je sitnica prema onome što se moglo dogoditi nama. Uvrijeđeni je Smodlaka rekao Vicku ili nekome drugom da

neće u Jajce. Bio sam već otišao iz Livna kad je naišao netko iz Vrhovnog štaba i poveo ga sa sobom.

Oblasni je pošao u Podgoru i ja s njim. Sa mnom je išao i Kaleb. Augustinčić je ostao u Livnu da bi krenuo u Jajce. U Podgori nismo ostali. Prebacili smo se u Stari Grad. U toj su novoj situaciji škole opet došle u prvi plan. Posebne su intervencije trebale u programima građanskih škola. U Starom Gradu su bili još neki prosvjetni radnici, među njima i Vjeko Cvrlje. Pripremili smo i neke »upute« za škole s kojima se složio i Jerko Radmilović koji je bio zadužen za prosvjetu u Oblasnom NOO-u, ali ih Žanko nije stigao pregledati pa ih nismo mogli poslati na teren. Obišao sam mnoge škole, razgovarao o kulturnim grupama, posebno o programima. Bilo je mnogo sastanaka, odlazaka na teren, tako da na pisanje nisam ni pomišljao. U tom malo euforičnom, malo realističkom raspoloženju nisam stigao, a nisam imao pravo ni gdje, već je bila jesen i vani se nije moglo. U kući Bianchini stalno se zasjedalo. Zbjegovi su stizali iz Makarskog primorja i sa drugih strana. Sve je bilo u pokretu. A bio sam i na Braču. U Nerežišću, održao sam konferenciju s bračkim učiteljima i nastavnicima. Došli su i učitelji iz zbjega koji su bili krenuli sa svojim učenicima. Vrativši se sa Brača s novim iskustvima, ne zaboravljajući zaduženje Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a pokušao sam nagovoriti Radmilovića i Žanka da pokušaju pozvati, ako ne iz svakog kotara o ono bar iz svakog okruga po dva tri prosvjetna radnika. Žanko iz raznih razloga to nije prihvaćao, a kad mi je i Nikola Sekulić Bunko rekao da bi to teško išlo, rezignirao sam. Bio sam sputan, nisam mogao učiniti ništa!

Prelazak u Hvar donio nam je neke novine. Moglo se nešto pokrenuti, naravno pod pretpostavkom da ćemo u njemu ostati bar mjesec dana. Prva naša kulturna akcija bila je uređenje zapuštenog i od talijanskih fašista oštećenog starog hvarskog teatra. Kazalište je uređeno dobrovoljnim radom Hvarana posebno omladine. Otvorili smo ga 28. XI 1943. uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Svoj govor koji je i objavljen napisao sam to jutro. Bila je to čista improvizacija pa zato u njemu ima i nekoliko književno historijskih nepreciznosti koje sam ostavio ne želeći mijenjati izvorni tekst koji baš takav kakav jest otkriva atmosferu u kojoj je održan a ima i dokumentarnu vrijednost, naročito u odnosu na kulturu (»Kultura je naš moćni saveznik... narodna je prosvjeta dio borbe za oslobođenje«.). No ovdje se neću pozivati na taj govor po-

novljen sinoć, poslije 39 godina. Jedino bih dodao da je poema *Teatar farski* nastala spontano kao završetak.

Nakon dolaska u Hvar počeli smo i s pripremama za Konferenciju kulturnih radnika. Žanko je, naime, prihvatio tu našu zamisao i povjerio organizaciju Kaštelanu i meni. Određen je već i datum. Napravili smo spisak i poslali pozive svima za koje smo pretpostavljali da mogu doći. Ali ipak svi nisu mogli doći. Konferencija je održana 18. i 19. prosinca 1943. Na otvorenju je bilo 40 kulturnih radnika i nekoliko pozvanih gostiju. Književnika je bilo 11 (od kojih su danas sedmorica članovi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti), likovnih umjetnika, a isto toliko arhitekata. Od muzičara Hatze, Tijardović, Burić itd. Proglas je već bio pripremljen. Prvu je varijantu napisao Cvito Fisković, zatim smo na njemu radili Kaštelan i ja te na kraju još nešto Žanko. Referatima nismo poklanjali toliko pažnje koliko je možda trebalo. Smatrali smo da konferencija ima manifestaciono akcionu svrhu a nismo imali nikakvih teoretsko-estetskih ambicija. Konferenciju je otvorio Josip Hatze, a pozdravio Vicko Krstulović u ime Oblasnog komiteta. Na otvaranju je govorio i Marin Studin. Referat je o ulozi književnosti i umjetnosti u NOB-u održao Kaštelan. U diskusiji je govorio od književnika Kaleb, a govorio sam i ja. Ostalih se ne sjećam. Moj je govor bio kratak. Pošao sam od važnosti kulturnih priredaba i siromaštva poetskog i scenskog repertoara. Htio sam pokrenuti dvije stvari. Znao sam, naime, da se malo piše i da naše isforsirane agitke nemaju dovoljno efekta. Govorio sam uopćeno bez velike rasonance. Ni moj direktni prijedlog da se u Oblasnoj tehnici umnoži jedan izbor stihova koji bi toj svrsi mogli odgovarati od Kranjčevića do Jeličića* nije bio ni ovdje zapažen. Poslije me Sibe Miličić upitao zašto nisam spomenuo Krležu. Učinilo mi se da u tom pitanju ima i neke zluradosti. Rekao sam: »Svi su mladi krležijanci s našega otoka otišli i ko zna koliko ih je još živih«. Ipak, na konferenciji je bilo i planova i mnogo dobrih namjera. Formirane su sekcije. Ali smo već znali da na Hvaru nećemo ostati dugo. No nismo ni slutili kamo će nas val oluje ponijeti.

Iskoristio sam jedan sastanak u Jelsi da svratim načas u Vrisnik. U Hvaru sam doznao da je Oblasni komitet zaključio da pođem sa zbje-gom u kojem ću organizirati kulturno-prosvjetni i propagandni rad. To

* Taj prijedlog ni ranije Žanko nije prihvatio.

me se teško dojmilo. Pošao sam u Komitet. Vicka nisam našao. Uvjerao sam ih kako sam znao. Ali oni su ponavljali da taj rad ne bih smio potcjenjivati, a osim toga da se radi samo o privremenom organizacionom poslu. Ni to što sam im dokazivao da u zbjeg idu samo starci i djeca, bolesni i ranjeni nije pomoglo. Morao sam se pokoriti, ali sam tražio pismeni dokument. Dobio sam ga od Oblasnog NOO-a Dalmacije (sada je u Muzeju revolucije u Zagrebu). Tada još nisam ni slutio da će zbjeg ići dalje od Italije. Mislio sam, ostat ću dokle bude neophodno, a onda se vratiti. Uvjerio sam se veoma brzo da sam tu zaista potreban i prionuo na rad. Neprestano u starom rasklimanom džipu po siječanj-skoj hladnoći i vlazi, Monopoli, Bari, Tutturano, Santa Maria di Leuca, Santa Cesarea, Santa Maria di Bagno, Taranto. Sastanci, odbori, mitinzi. Planovi. A onda smo doznali za Afriku. Prva mala grupa je već krenula. Novi nemir u narodu i u meni. Smatrao sam da griješe što me šalju u zbjeg, da to politički nije dobro. Ja sam stari komunista iz jedne od najpoznatijih komunističkih obitelji na Hvaru. Mlad sam i zdrav. Sastao sam se sa Žankom. Ne sjećam se više je li to bilo u Monopoliju ili u Bariju. Bilo je i dosta oštrih među nama. Ali nije ništa pomoglo. Kad sam kasnije razmišljao o tome, pomislio sam da on pretpostavlja da znam za direktivu Vrhovnog štaba u kojoj je rečeno da istaknutiji književnici i umjetnici treba da ostanu u Italiji pa da se ja bunim na toj liniji. Ali ja tada nisam imao ni pojma o tomu. Naravno, danas je smiješno da je Hatzea, Kaleba, Marinkovića, Vučetića poslao u Afriku a neke mnogo beznačajnije ostavio u Italiji, ali to je pitanje njegova kriterija i njegove savjesti i ja se u to ne bih dirao da sam i znao. Uostalom, nisam se borio da ostanem u Italiji nego da se vratim u zemlju. Žanko mi je na kraju rekao da je u Komitetu zaključeno da ostanem dok bude potrebno, pa da se onda vratim. Zato neću ni ući u COZ nego ću biti sekretar Kulturno-prosvjetnog i propagandnog odjela. Znao sam da ni to ne valja jer ću ostati u zraku, kao nekakvi »inokosni« rukovodilac, ali... »tko će cijeloj Kini odrubiti glavu«... pomislio sam i ušutio. Prebačeni smo u Taranto i tu u nemogućim uslovima čekali ukrcaj. Bilo je tako da smo svaki dan morali održati dva kratka partijska sastanka, s nogu naravno, na otvorenom i po jedan sastanak odbornika iz domovine. No ovdje je riječ o kulturno-prosvjetnom radu u El Shattu.

Kad sam u veljači stigao u El Shatt, šatori su bili postavljeni. Paula Zon je već bila izdala dva, tri broja lista. Najprije sam preuzeo i pro-

širio list, a onda sam formirao odjel. Ali ne bih govorio o već poznatom, na programu imamo i poseban referat o El Shattu pa bi to bilo suvišno. Napomenuo bih samo da smo osnovne škole, a zatim i niže gimnazije i tečaj za pomoćne učitelje organizirali brzo. Brzo su formirani i pjevački zborovi. Hatze, Burić, zatim i Martinis i Banfichi učinili su zaista mnogo. Mitinzi s priredbama, narodno sveučilište sve je to organizirano prorađilo. U to sam vrijeme radio maksimalno. List, odjel, sastanci, mitinzi, predavanja na učiteljskom tečaju, obilasci logora i rajona, pismene upute o propagandnom radu. Pisao sam malo. Nešto stihova i jedan kratki feljtonski tekst koji je poslije objavljen u Splitu. Bio sam trajno pospan. Po danu nisam mogao spavati od vrućine, a morao sam se ujutro dizati vrlo rano zbog zaključenja lista. Srećom je tehnika dobro funkcionirala. Uvečer sam mogao spavati tek poslije ponoći... Sastanci su bili i uvečer, ali sam bio u šatoru s Kalebom, Šimom Vučetićem, Rankom Marinkovićem i Veljkom Škovrljem kojemu sam postepeno predavao prosvjetu. Taj naš šator je navečer postajao još jednim središtem elšatskog kulturnog života. Imali smo i »teatar« koji je obično počinjao oko ponoći. Glavni akteri bili su Kaleb i Marinković. Oni su svaki put iznova improvizirali i tekst i režiju dijaloга između ruskog vojnika koji je stigao na Vis i Višanina. Kaleb je znao nešto ruski, ali je pretpostavka bila da i Rus zna nešto hrvatski. Ta je komedija dell'arte igrana svaki put iznova »a sogetto« imala je svoje padove, ali i svoje nadahnute trenutke i prava je šteta što se od toga ništa nije sačuvalo. Svoj je show ponekad izvodio i Šime Vučetić. A vodili su se i veoma ozbiljni razgovori o svemu i svačemu, najviše o književnosti i teatru tako da je uvijek bilo zanimljivo. Poslije su dolazili i drugi ljudi, najčešće oni iz COZ-a i oko njega. Pa ipak nešto bih drugo ovom prilikom želio zapisati. Bilo nas je u El Shattu oko 27.000. Čitav mali grad. Dočekala nas je oštra, veoma oštra borba s američkim i engleskim oficirima za autonomiju zbjega. Oni su tu našu autonomiju, to naše samoupravljanje htjeli slomiti pod svaku cijenu, COZ i ostale logorske i rajonske odbore razvlastiti i svesti na beznačajnu reprezentaciju. Trebalo je mnogo raditi da bi se taj pokušaj osujetio. Najjače im je oružje bila odjeća i obuća. Nisu je htjeli dijeliti preko odbora nego direktno dajući je pojedincima. A mnogima je bila uistinu neophodna, i to hitno. Ljudi su se već dugo vukli po zbjegovima i skloništima i izgledali jedno. Mi nismo imali nikakve druge moći nego uvjeriti ljude da čekaju i da ništa ne primaju direktno od savezničke komande. Ipak je taj prvi mali »rat« za priznava-

nje naših odbora uspješno završen. Ali su došle druge još veće nevolje. Zapuhao je pustinjski gibli, prašina je ulazila do pod kožu. Počeo je pomor djece i staraca. Liječnici su, Feldman, Visković i dr. tu nemoćni. A u takvoj situaciji dolaze agitatori iz kraljevskih logora na Mediteranu i potpuno slobodno djeluju, spriječiti ih se ne može nikako, agitiraju za prelaz u te logore. Obećavaju. Prijete onima koji ostanu. No za te prijetnje je lako, već smo u 1944, ali obećanja. A u El Shattu se umire. Svakoga dana. Naše jedino oružje je riječ. I idemo od šatora do šatora i govorimo, više nas, govorimo. I ne uzalud. Otišlo je manje od 1 posto ljudi, većinom oni koji ne bi bili ni došli da im nije »preporučeno« da idu u zbjeg. No prošao je i taj nesretni gibli, a i pomor se smanjio, djeca i starci su se nekako prilagodili elšatskoj klimi, a kraljevski su se emisari pomirili s porazom.

I tako smo krenuli u nove poslove definirajući postepeno život u El Shattu. A El Shatt je za me bio i ostao čudo. Nikakve prisile nije bilo, nije je ni moglo biti. Ali ona nije bila ni potrebna. Svi su radili koliko su mogli. Ni izgreda nikakvih nije bilo. No ovdje nas posebno zanima grupa književnika. Svi su radili, Feldman kao liječnik drugog logora, a ostali su bili angažirani organizacionim i drugim kulturno-propagandnim zadacima. Pisalo se malo. Kad se stanje već »normaliziralo« pokušali smo nešto pokrenuti, ali nam nije uspjelo. Naši su zborovi Hatzeov, a zatim i Burićev počeli izlaziti iz El Shatta. Gostovali su u Suezu i drugim garnizonima i stigli do Kaira. Neki pripadnici francuskog pokreta otpora doznali su za nas i stupili s nama u vezu. U razgovoru su nam ponudili financiranje časopisa koji bi se njihovim staranjem tiskao u Kairu. Bili smo oduševljeni. Htjeli smo odmah početi, Kaleb je tada napisao prvu partizansku novelu, i Feldman je čak pisao neke stihove. Ja sam već nešto imao, a trebalo je da se štampa i *Govorenje Mikule Trudnega*. Šime je također imao nekoliko pjesama. Osim toga u El Shattu je bilo manje poznatih pisaca koji ne bi mogli nositi časopis, ali bi mogli surađivati. A onda hladan tuš. Mato Jakšić koji je u Kairu bio opunomoćenik Vrhovnog štaba nije htio ni čuti za to smatrajući da bismo se mi mogli sukobiti s linijom što je naravno bilo bez osnove, ali smo se na našu veliku žalost morali pokoriti. Šteta je za književnost NOB-a s današnjeg gledišta zaista velika.

Bilo je već ljeto. Očekivao sam vijest o povratku. Ali ništa. Pa ipak ZAVNOH me je tražio i tako je preko Mata Jakšića došla poruka

da se moram vratiti. Ali kako? Stigao je već i oktobar kad su me pozvali u Kairo. Nisam bio sam. Sa mnom su bili Zoran Palčok i Dušan Arneri. Oni su bili izabrani na neke funkcije pa su se i oni morali vratiti. U Kairu smo ostali nekoliko dana čekajući mjesta u avionu. Bio je već jedanaesti mjesec kada smo krenuli preko Bengazija i Malte u Bari. Poslije nekoliko dana prebacili smo se u Split koji je bio upravo oslobođen. Pošao sam u Oblasni komitet da bih uhvatio vezu sa ZAVNOH-om i tamo sam našao bratu Juru i s njim se zaustavio. I dok sam s Jurom razgovarao, naišla je Anka Berus. Kratak je razgovor završio s tim da ću ja, na njezinu odgovornost, ostati u Splitu kao urednik *Slobodne Dalmacije*, a ako ZAVNOH ponovo urgira, da ću tek onda poći. I po partizanski mi odmah dala da napišem uvodnik za sutrašnji broj i to ništa manje nego o nabijanju cijena i skrivanju robe nekih trgovaca u tek oslobođenom Splitu. Napisati i kad završim donijeti joj da vidi. Htio sam dati prepisati, ali nije više bilo tipkačice pa sam donio u rukopisu. Pročitala je i rekla: »Dobro, sad pretipkaj i nosi dolje u štampariju«. — Ali ja ne pišem na mašinu a daktilografkinje više nema. »Kakav si mi ti književnik kad ni pisati na mašinu ne znaš. Daj da ja to otipkam. Ti češ mi diktirati«. Prepisala je i odnio sam u štampariju. I tako je počelo. Iako sam kao glavni urednik morao voditi brigu o cjelini, posebno sam se brinuo za kulturnu rubriku. Osim toga brzo sam se uključio u kulturni život grada. U prosvjetu se tada nisam miješao iako sam formalno i dalje bio član Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a, jer više nisam bio u toku. U Splitu je u to vrijeme bilo mnogo raznih sastanaka i priredaba, u mnogima sam i ja sudjelovao, ali bih morao prolistati ondašnju *Slobodnu Dalmaciju* da bih se nekih stvari prisjetio. Kad je ZAVNOH stigao u Šibenik, Ivo Frol koji je u to vrijeme rukovodio Prosvjetnim odjelom brzo je doznao da sam ja u Splitu i preko Paje Gregorića tražio da me upute u Šibenik.

Na kraju sam jednoga dana po odobrenju Anke Berus nekim džipom ipak krenuo u Šibenik. Datum ne pamtim, ali je to bilo baš onoga dana kad je u Šibeniku bila otvorena izložba umjetnika partizana. Kao stari »Šibenčanin« išao sam najprije na Poljanu pa da se dalje orijentiram i potražim Prosvjetni odjel. Na Poljani sam sreo Nikolu Pavića. S njim je bio Vanja Radauš s kojim se do tada nisam poznavao. Ali on je znao za mene kao i ja za njega i odmah me zgrabio da mu idem otvoriti izložbu. Pokušao sam se na razne načine toga osloboditi, jer to nije bilo

moje područje, a osim toga pun prašine i umoran nisam imao nikakve inspiracije ni ideje. Naprosto, nisam znao što bih govorio. Ali morao sam na kraju vozača s mojim stvarima poslati u Prosvjetni odjel i s Radaušem pogledati izložbu. Putem je Radauš nešto govorio, a ja sam samo mislio što ću reći. Zbog toga ni izložbu nisam vidio kako valja. Nešto sam i govorio, rekli su da je bilo dobro, ali ne znam je li to bilo iz pristojnosti ili je odista bilo dobro. Evo, tako sam i u Šibeniku odmah upao u vrtlog zbivanja. Opet po dvjema linijama. Oba Ive, Frol i Tošić, obasuli su me problemom školstva. Stojimo pred jednim još gotovo nesagledivim početkom kad treba graditi sve iz temelja. Stojimo nad zgarištem bez mnogo škola, bez učila, bez dovoljno kadrova, bez pravih programa, bez upotrebljivih knjiga. Zato su meni dali odsjek za štampu, ali me Tošić angažirao i u radu oko obnove osnovnih škola, a i treći Ivo Vrančić, nije me zaboravljao kad se radilo o srednjim školama. Frol me još zadužio da uređujem *Narodnu prosvjetu* Govorio sam da mi to ne leži, a i da se moram, kao što je i sam znao, i on je bio književnik, angažirati i u kulturi, posebno u književnosti. Ali njegov argument da se drug Bakarić već s tim složio, prevladao je.

Već je prvih dana nakon mog dolaska u Šibenik održan sastanak književnika koji su bili u Šibeniku i tu se opet maštalo i planiralo. Spremale su se i dvije veće akcije u kojima sam se i ja morao angažirati. Časopis! Ne znam tko je prvi došao na tu ideju, ali smo svi jednodušno prihvatili. Predviđen sam i ja u redakciju. To nisam mogao odbiti. A nisam ni htio. Jer biti suurednikom časopisa zaista sam želio. Govorim o književnom časopisu. *Narodna prosvjeta* koju sam uređivao ne zato što sam želio nego zato što su me odredili, ocjenjujući da to mogu, nešto je posve drugo. Drugi moj veliki zadatak u vezi je s osnivanjem Inicijativnog odbora za obnavljanje Društva književnika. Mada sam branio mišljenje da je naše novo društvo bolje osnovati u oslobođenom Zagrebu, nisam mogao poreći da su neke pripreme potrebne. I dobio sam najteži i najodgovorniji posao: pripremiti referat za osnivačku skupštinu. Ta je ideja pala jedne večeri kod Nazora koji nas je bio pozvao k sebi i opet nisam mogao odbiti, iako sam imao veliki respekt prema tom zadatku bojeći se da ga neću moći uspješno izvršiti. Kulturni je život tih dana u Šibeniku bio tako intenzivan da su čak i književne večeri u kazalištu i druge priredbe pale u drugi plan. Putovao sam dva puta i u Split. Jednom na osnivanje vlade NR Hrvatske a drugi put na

doček broda koji je vozio povratnike iz El Shatta. No sve je ta teklo brzo. Svršetak rata je bio na vidiku. Uspjeli smo izdati jedan broj *Književnika* i složiti se o nekim pretpostavkama za osnivanje Društva književnika. A onda je stigao i taj dugo očekivani dan Oslobođenja. Radost i tuga. Misao na povorke onih koji ga nisu dočekali. Povratak u Zagreb koji sam u teškim okolnostima napustio 23. lipnja 1941. Rukovodilac sam odjela za štampu u prosvjeti, član inicijativnog odbora za obnavljanje Društva a onda urednik unutrašnjo-političke rubrike *Naprijeda*. Pišem uvodnike pred izbore za konstituantu. I opet za kratko. Primam dužnost sekretara Školske komisije CKKPH-a i onda godinu dana, bez svoje želje, postajem članom Agitpropa CK. Pišem i govorim uglavnom po potrebi. Na proslavama i na sastancima, na priredbama i predavanjima. Sjetio sam se tih dana jednoga sastanka sa sekretarom Okružnog komiteta za srednjodalmatinsko otočje Benkom Matulićem koji me krajem ljeta 1943. bio pozvao na jedan kraći razgovor. Upitao me čime se želim baviti poslije oslobođenja, kulturnim ili političkim radom? Začudilo me to njegovo pitanje. Bio sam u doslovnom smislu zatečen. Nikada nisam o tome razmišljao. Rekao sam: »Dok traje rat potpuno sam na raspolaganju, a poslije rata, ako ostanem živ i budem mogao birati, izabrat ću kulturu«. »U redu«, rekao je, »mislili smo te predložiti za tajnika Okružnog NOO-a i kooptirati u Okružni komitet, ali bolje da uzmemo nekoga tko želi ostati u politici«. Tako je i bilo. Izabrali su Stipu Splivala. U 1946. i 1947. često sam se sjećao ovog razgovora s Benkom i postalo mi je jasno da rat u tom pogledu za me još nije završio. Pisao sam i to ne malo. Ali većina toga nije bila po mom izboru i mojim željama. Jer sam pisao po potrebi. *Književnost pred novim zadacima*, *Svetozar Marković, Njogoš i Hrvati*, *Za idejnost u našoj književnosti*, *O nekim negativnim pojavama u našoj književnosti*, *Uvod u diskusiju o našim časopisima*, *O diskusiji i kritici na radnim sastancima književnika*, *Zadaci mladih pisaca u književnosti današnjice*, V. G. Bjelinski. Sve su to na ovaj ili onaj način bile naručene teme. Od tekstova objavljenih u knjizi *Pisci i problemi* potpuno sam sam izabrao samo dvije teme: *Marko Marulić i naša književna historija* i *Problem regionalizma u hrvatskoj književnosti*. Zatim sam se svojom vlastitom voljom i inicijativom angažirao u borbi protiv rezolucije Informbiroa i na toj liniji napisao nekoliko tekstova. A radio sam i u Društvu i Savezu književnika, u Matici hrvatskoj, u Komitetu za kulturu FNRJ i na drugim dužnostima. Ne govorim to zbog sebe nego zato što je tako odista bilo i što

sam bio uvjeren da u tim prilikama drugačije nije moglo ni biti. Bio sam, dakle i kulturni radnik, a samo ponekad i pjesnik i to je partizanstvo za mene trajalo sve do 1949. No ni u tom vremenu nisam zaboravljao da sam kulturni radnik i da bih želio biti i pjesnik.